بیرکردنەوەی ڕەخنەیی لە فەلسەفەدا وەک ئامرازێک بۆ بەردەوامبوونی داهێنان و گەشەپێدان.. و. لە عەرەبیەوە: یاسین لەتێف

‏نووسینی: د. زهیر الخویلدی

‏

‏(خەیاڵ لاسایی دەکاتەوە ، ڕۆحی ڕەخنەگرانەش داهێنان بەرجەستە دەکات) – ئۆسکار وایڵد

‏‏بیرکردنەوەی ڕەخنەیی پایەیەکی بنەڕەتیە لە فەلسەفەدا، تیشک دەخاتە سەر شیکاری سیستماتیکی و عەقڵانی بیرۆکە و بیروباوەڕ و ئارگیومێنتەکان بۆ گەیشتن بە ئەنجام گەلێکی دراسەکراو. بیرکردنەوەی ڕەخنەیی شیکاری تێدەپەڕێنێت و ئامانجی ئەوەیە ئارگیومێنتەکان هەڵسەنگێنێت و لایەنگری ئاشکرا بکات. بەهێز کردنی پرسیارەکان و بەردەوامیپێدان سەبارەت بە ڕاستی و مەعریفە لەم سەردەمی هاوچەرخەماندا، لەگەڵ زیادبوونی زانیاری چەواشەکارانەی میدیا و ئاڵۆزی تەکنەلۆژی و ئاڵانگاری ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی. بیرکردنەوەی ڕەخنەیی بووەتە ئامرازێکی زیندوی ئاوات و ئامانجی فەلسەفە بۆ داڕشتنی هۆشیارییەکی بەکۆمەڵ و دادپەروەر و ڕۆشنگەر. ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئاشکراکردنی بیرکرنەوەی ڕەخنەییە وەکو میتۆدێکی فەلسەفی ئامانجدار ، لە ڕێگەی بنەما تیۆرەکان و گەشەسەندنی مێژوویی و ڕۆڵی لە ڕووبەڕووبوونەوەی ئاڵانگاریەکانی هاوچەرخدا، ئەویش بە گرنگیدان بە چۆنیەتی بەشداریکردن لە بەرزکردنەوەو چاکسازی لە تێگەیشتن و بەرپرسیارێتی فیکری.

‏بنەما فەلسەفیەکانی بیری ڕەخنەیی

‏بیرکردنەوەی ڕەخنەیی لەسەر بنەماکانی عەقڵانیەت و لۆژیک و پرسیارکردنی سیستماتیک دامەزراوە. یەکێک لە چەمکە سەرەکیەکان "شیکاری لۆژیکی"یە، کە گرنگی بە هەڵسەنگاندنی ئارگیومێنتەکان دەدات بە پشتبەستن بە هێزی لۆژیکی و دروستی پێشمەرجەکانیان. ئەرستۆ لە ساڵی (٣٨٤-٣٢٢ پێش زایین) لە ڕێگەی

کتێبەکەی ئەرگانۆنەوە بناغەکانی لۆژیکی وێنەیی (فۆرماڵی) بەرجەستە کردووە، کە یاسا دروستەکانی ئیستدلالکردنی داناوە ، هەروەها لە سەردەمی نوێدا فەیلەسوفانی وەک جۆن دیوی (١٨٥٩-١٩٥٢) چەمکی ” تێڕامانی بیرکردنەوە “یان پەرەپێدا کە تیشک دەخاتە سەر پرسیارکردنی بەردەوام و چارەسەرکردنی کێشەکان لەسەر بنەمای شیکار و ئەزموون. چەمکێکی دیکەی گرنگ بریتییە لە “ڕەخنەگرتن لە خود” کە داوای گومانکردن لە بیروباوەڕە کەسیەکان وگریمانەکان دەکات. ئیمانوێل کانت (١٧٢٤-١٨٠٤) پێیوابوو کە بیرکردنەوەی ڕەخنەیی پێویستی بە “بوێری مەعریفە ” هەیە واتە بەکارهێنانی عەقڵ بە شێوەیەکی سەربەخۆ بە ئاڵانگاری بیرۆکە پێشوەختەکان. هەروەها بیرکردنەوەی ڕەخنەیی جەخت لەسەر ئاشکراکردنی لایەنگریەکانی مەعریفە دەکاتەوە . وەکو لایەنگری پشتڕاستکردنەوە کەوا دەکات تاکەکان تەنها ئەو زانیاریانە قبوڵ بکەن کە لەگەڵ بیروباوەڕەکانی پێشوویاندا هاوتەریبن.

گەشەسەندنی مێژوویی بیری ڕەخنەیی

بیری ڕەخنەیی ڕەگ و ڕیشەی لە نەریتە فەلسەفییە کۆنەکاندا داکوتاوە. لە یۆنانی کۆندا سوکرات (٤٧٠-٣٩٩ پ.ز) شێوازی پرسیارکردنی ڕەخنەیی بەکارهێناوە، داوای لە دیبەیتکەران کرد لە ڕێگەی پرسیاری یەک لە دوای یەکەوە ناکۆکی بیروباوەڕەکانیان ئاشکرا بکەن . لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا فەیلەسوفەکانی وەک تۆماس ئەکوینی (١٢٢٥-١٢٧٤) سەرنجیان لەسەر ئاشتکردنەوەی عەقڵ و ئیمان بوو کە بەشداری کرد لە پەرەسەندنی بیرکردنەوەی ڕەخنەیی لە چوارچێوەی ئایندا. لەگەڵ سەردەمی ڕۆشنگەری بیرکردنەوەی ڕەخنەیی بوو بە ئامرازێکی ناوەند بۆ ئاڵانگاری دەسەڵاتە نەریتیەکان. کانت لە کتێبی (ڕەخنە گردن لە عەقڵی پاک) چوارچێوەیەکی بۆ پشکنینی سنووری زانستی مرۆق داڕشت ، هەروەها جەختیکردەوە لەسەر گرنگی بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە لە بنیاتنانی مەعریفەدا . لە سەدەی بیستەم قوتابخانەی فرانکفۆرت پەرەیسەند بە سەرۆکایەتی ماکس هۆرکهایمەر و تیۆدۆر ئەدۆرنۆ . تیۆری ڕەخنەیی سەرنجی لەسەر ڕەخنەگرتن لە ئایدۆلۆژیا و دەسەڵات بوو، بازنەی بیری ڕەخنەیی فراوانترکرد تاکو پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکانیشی گردەوە . لە دەیەکانی ڕابردوودا پێشکەوتنەکانی پەروەردە و دەروونناسی بەشداریان کردووە لە قوڵبونەوەی بیرکردنەوەی ڕەخنەیی. فەیلەسوفانی وەک (ڕیچارد بول و جۆن دیوی) سەرنجیان لەسەر پراکتیک کردنی بیرکردنەوەی ڕەخنەیی بوو لە مەڕ پەروەردە ئەوان ئاماژەیاندا بە گرنگی پێشخستنی بیرکردنەوەی سەربەخۆ و دیموکراسی.

بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و ئاڵانگاری هاوچەرخ

لە سەردەمی هاوچەرخدا بیرکردنەوەی ڕەخنەیی ڕووبەڕووی ئاستەنگ دەبێتەوە کە لە ئەنجامی چەواشەکاری میدیا و تەکنەلۆژیای دیجیتاڵی و ئاڵۆزییە کۆمەڵایەتییەکانەوە سەرهەڵدەدەن . یەکێک لە ئاستەنگە سەرەکییەکان زانیاری هەڵەیە لە فەزای دیجیتاڵییەدا لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵی ساختە لە پلاتفۆرمەکانی سۆشیال میدیادا .
بیرکردنەوەی ڕەخنەیی دەبێتە ئامرازێکی پێویست بۆ هەڵسەنگاندنی متمانەپێکراوی زانیاری . فەیلەسوفانی وەک (لوسیانۆ فلۆریدی) پێشنیاری بەکارهێنانی ئەخلاقی زانیاری دەکەن بۆ پەروەردەکردنی بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە لە فەزای دیجیتاڵی لە چوارچێوەی زیرەکی دەستکرددا . بیرکردنەوەی ڕەخنەیی ڕووبەڕووی ئاستەنگ دەبێتەوە کە پەیوەستە بە هەڵسەنگاندنی ئەو بڕیارانەوە کە لەلایەن ئامێرەکانەوە دەدرێن بۆ نموونە چۆن تاکەکان دەتوانن بەرهەمەکانی زیرەکی دەستکرد هەڵسەنگێنن ئەگەر پشت بە خوارزمیاتە (ئەلگۆریتمەکان) ناشەفافەکان ببەستێت؟ . فەیلەسوفانی وەک (نیک بۆسترۆم) دەڵێن بیرکردنەوەی ڕەخنەیی پێویستە بۆ تێگەیشتن لەو مەترسییە بوونگەرایانەی کە زیرەکی دەستکردی پێشکەوتوو دروستی دەکەن لە چوارچێوەی کۆمەڵایەتیدا، بیرکردنەوەی ڕەخنەیی بەشدارە لە ڕووبەڕووبوونەوەی لایەنگرییە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان،
بۆ نموونە تیۆری ڕەگەزی ڕەخنەیی ئامرازەکانی بیری ڕەخنەیی بەکاردەهێنێت بۆ شیکردنەوەی جیاکاری ڕەگەزی و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان وەک لە کارەکانی کیمبەرلێی کرێنشاو لەسەر ئینتەرسێکشناڵیتی(التقاطعیة) یان یەکتربڕەکان .

بیری ڕەخنەیی و خواستەکانی بیری فەلسەفی

بیرکردنەوەی ڕەخنەیی لە ڕێگەی دابینکردنی ئامرازەکانەوە بەشدارە لە بەدیهێنانی خواستەکانی فەلسەفە بۆ شیکردنەوەی بیرۆکەکان و بەرەو پێشبردنی بەرپرسیارێتی فیکری ، لە کارلێکی لەگەڵ ئیپستمۆلۆژیا (لە هەڵسەنگاندنی مەعریفە) و ئیتیک (لە شیکردنەوەی بڕیارە ئەخلاقییەکان) و بیری کۆمەڵایەتی ڕەخنەگرانە (لە ڕەخنەی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان) . ئەم بیرکردنەوە چوارچێوەیەکی نەرم و نیان دابین دەکات بۆ چارەسەرکردنی ئاستەنگە هاوچەرخەکان ، بۆ نموونە یارمەتی پەرەپێدانی ئەخلاقی زانیاری دەدات لە ڕێگەی هەڵسەنگاندنی داتا متمانەپێکراوەکان بۆ پێشخستنی بیرکردنەوەی سەربەخۆ لە پەروەردەدا ، جگە لەوەش بیری ڕەخنەیی تەحەدای فەلسەفە دەکات کە زیاتر پەیوەست بێت بە واقیعی بژێویەوە ،جا چ بە ڕووبەڕووبوونەوەی چەواشەکاری میدیایی بێت یان پێشخستنی گفتوگۆی

دیموکراسی ، ئەمە بانگهێشتێکە بۆ بیرکردنەوە لە فەلسەفە وەک پراکتیکێکی زیندوو کە ئامانجی ئەوەیە تاکەکان بتوانن لە جیهانێکی ئاڵۆزدا بڕیاری ڕۆشنگەری بدەن (ئەنجام)

‏بیرکردنەوەی ڕەخنەیی وەک پایەی بنەڕەتی فەلسەفەی هاوچەرخ دەمێنێتەوە و ئەو ئامرازەکان دابین دەکات بۆ شیکردنەوەی بیرۆکەکان و ڕووبەڕووبوونەوەی ئاستەنگە فیکری و کۆمەڵایەتییەکان ، لە سۆکراتەوە تا کانت و هۆرکهایمەر، ئەم بیرکردنەوە پەرەی سەندووە بۆ ئەوەی بەرەوڕووی ئاڵانگاریەکانی ئەم سەردەمە ببێتەوە، لە چەواشەکاری میدیاوە تا زیرەکی دەستکرد و دادپەروەری کۆمەڵایەتی . لە ڕێگەی ئەم باسەوە بۆمان دەردەکەوێت کە بیرکردنەوەی ڕەخنەیی تەنها ئامرازێکی شیکاری نییە، بەڵکو میتۆدێکی داهێنەرانەیە کە بەشداری لە خواستەکانی فەلسەفەدا دەکات . دواجار ئاراستەکردنی بەرەو بنیاتنانی هۆشیارییەکی دادپەروەرانەی بەکۆمەڵ و ڕۆشنگەر . چۆن دەتوانرێت بیرکردنەوەی ڕەخنەیی لە فەلسەفەدا بە شێوەیەک پراکتیزە بکرێت کە سوودی بۆ مرۆڤایەتی هەبێت؟ .

‏ن . د زهیر الخویلدی بەرواری ٢٨/ ٨/ ٢٠٢٥
‏سەرچاوە … سایتی انفاس نت